

Sociometrie, její možnosti a meze

Takto bychom mohli — s akcentem především na zasazení sociometrie do širších souvislostí základního i empirického sociologického výzkumu — doplnit název publikace, kterou Miloslav Petrusek vydal nedávno ve Svobodě (*Sociometrie. Teorie, metoda, techniky*, Svoboda, Sociologická knižnice, Praha 1969, s. 263). Především teoretická a metodologická východiska, která autor v přístupu k dnes už velmi rozsáhlé sociometrické problematice zvolil, jsou pro existující stadium našich — a nejen mikrosociologických — zkoumání zřejmě nejcnější. Pouze jejich prostřednictvím lze totiž sociometrii zbavit její zdánlivé a tak zavádějící snadnosti, jediné jejich prostřednictvím lze přesně vymezit místo sociometrie ve zkoumání společenských vztahů. Lze tedy hned úvodem konstatovat, že právě v teoretické a metodologické oblasti — vedle podrobného výkladu jednotlivých problémových okruhů sociometrie jako sady technik — je přínos knihy největší.

Celá práce je rozčleněna do tří poměrně jednotlivých celků. Kapitoly I—IV podávají teoretická a metodologická východiska přístupu ke zkoumání a kritice sociometrie a teoretická a metodologická východiska sociometrie samotné. Druhá část, kapitoly V až VIII, jsou věnovány zevrubnému a kritickému popisu sociometrie jako sady výzkumných technik, úskalím jejího použití při zkoumání mikrosociologické problematiky. A konečně poslední dvě kapitoly podávají letný přehled základních sociometrických zjištění. V závěru publikace najde čtenář několik přehledných a ze sociotechnického hlediska velmi významných příloh a výběr základní literatury vztahující se k problematice (autorkou je D. Kubantová).

V prvé části I. kapitoly M. Petrusek — s vědomím velkého rozsahu sociometrické problematiky, tak jak je prezentována ve světové literatuře — formuluje základní možné typy kritické analýzy v sociologii vůbec použitelné, základní pravidla postupu při využití jednotlivých kriticko-analytických přístupů, a konečně posuzuje tyto typy z hlediska jejich využití při zkoumání sociometrie. Přestože lze k této typizaci vznést některé námitky (základní by mohla znít, v extrémní formulaci, zda uvedená typizace neakcentuje — zvláště prostřednictvím oddělení teoretického, metodologického a navíc metateoretického typu analýzy a podoby jejich formulací — strukturální přístup v sociologii jako implicitně sociologický vůbec...), je zřejmé, že hluboká východiska nejenže

dávají velmi vhodný základ pro rozbor dané problematiky, ale jsou použitelná i v řadě dalších souvislostí, takže svým významem jdou za rámec publikace a zařazují se do metodologického aparátu naší sociologie vůbec. Konečně tento charakter má i řada dalších poznatků v *Sociometrii* prezentovaných.

Toto je rovněž příznačné pro autorovo zachycení sporu (až roporu) mezi substantivními teoriemi a metasociologickou problematikou, tak jak je příznačný pro sociologii několika posledních desetiletí. Petrusek, když konstatuje nezbytnost řešení tohoto rozporu, vyvozuje, že sociometrie — jako do jisté míry substantivní teorie, v níž je výrazně obsažena metodologická problematika — je mj. vhodným objektem pro pokus o přínos k tomuto řešení. V dalším textu se ukazuje potvrzení tohoto předpokladu, s tím ovšem, že jde o jedno z možných počátečních vykročení na velmi dlouhé a obtížné cestě.

Ve druhé části první kapitoly uvádí autor — vedle velmi zajímavé charakteristiky základních vývojových etap sociometrie, při níž mj. jasně vystupuje Petruskův důsledně sociologický přístup k tak hraniční problematice, kterou sociometrie představuje — tři základní podoby a funkce, v nichž sociometrie figuruje v současné sociologii. V této souvislosti je podán souhrn Homansovy koncepce, poznámkou je připomenuta Festingergova teorie kognitivní disonance a Dollardova teorie frustrace. I když z kontextu výkladu plyne, že uvedení Balesova pokusu o propojení interakčního pozorování s Parsonsovým systémem není věcně v této souvislosti funkční, přesto se zdá, že alespoň na jiném místě měl být tento zajímavý pokus o formulaci některých premis mikrosociologické substantivní teorie připomenut.

Sociometrie v marxistické sociologické literatuře je obsahem závěru prvé kapitoly. Autor zde konstatuje na jedné straně stále častější a kvalifikovanější užívání sociometrických technik, na druhé straně však striktní odmítání sociometrie, plynoucí téměř vždy ze ztotožnění sociometrie s Morenovou „klasickou variantou“. Je možno říci, že patrný nedostatek skutečně komplexnějšího přístupu — zvláště k metodologii sociometrie — ze strany marxistické sociologie, začala právě Petruskova práce s úspěchem odstraňovat.

Druhá kapitola je věnována základním pojmům a výchozím tvrzením sociometrie. Kritickým výkladem Morenova konceptuálního schématu (sociální atom, telefaktor, až makrostrukturální teorie) a detailním rozбором

Morenova redukcionismu Petrušek nepřímou formulou vymezí sociopreferenčního vztahu. Rovněž výklad reprezentativních moderních sociometrických konceptuálních systémů (Jenningsová, Nehněvajsa) slouží především k objasnění obecných metodologických problémů sociometrie. Vedle toho Petrušek prezentuje základní empiricky ověřené poznatky, které jsou součástí těchto výkladových schémat a podrobuje tato schémata kritice (zvláště pokud jde o jejich poplatnost původní variantě sociometrických propojení mikrostruktury). Tuto kapitolu lze označit jako významný příspěvek k sociologickému chápání společenského vztahu a některých dalších kategorií (interpersonální vztah, sociální pole, malá skupina atd.).

Z tohoto hlediska má ještě větší význam kapitola III, která zkoumá vztah mezi interakčním pozorováním a sociometrickými technikami. Lze konstatovat, že jde o klíčovou partii celé knihy. Závěrečným zjištěním o kvalitativní odlišnosti výsledků získaných sociometrií a interakčním pozorováním, velmi podrobným vymezením hranic mezi oběma postupy, učinil M. Petrušek základní krok k přesnému metodologickému zasazení sociometrie (ale i interakčního pozorování, i když ovšem pouze rámcově) do zkoumání skupinové struktury a konečnou do zkoumání společenského vztahu vůbec.

Mimo tento velmi závažný poznatek obsahuje III. kapitola ještě jakousi „rehabilitaci“ sociometrie: Přesným vymezením jejího místa ve zkoumání struktury (malé) skupiny je rovněž vymezena míra nezastupitelnosti sociometrie jinými technikami.

V logické návaznosti na předchozí výklad pojednává IV. kapitola o předmětu sociometrie. Uvedením Bjerstedtova přehledu dává autor nahlédnout do ohromné mnohosti, ale i roztržitosti pojmání sociometrie a tedy i teoretické interpretace jí získaných dat.

Závěrem podává Petrušek následující vymezení: „Z hlediska marxistické sociologie je tedy sociometrie souborem specifických výzkumných postupů orientovaných k oblasti sociálních vztahů či jejich stránek, jež lze označit jako vztahy či stránky preferenční (z nichž především studuje implicitní preference) a souborem mikrosociologických hypotéz, které uvádějí sociopreferenční vztahy do souvislosti s jinými sociologicky relevantními proměnnými a vysvětluje je, jež však prozatím musejí být v každém sociokulturním okruhu zvláště ověřeny“ (s. 91).

V souvislosti s vymezením předmětu sociometrie uvádí autor možné variatny použití sociometrie spolu s jinými výzkumnými technikami, dále poukazuje na mezivědní charakter sociometrie a konečně interpretuje různé názory na vnitřní strukturu sociometrie.

Druhá část knihy — kapitoly V až VII — je věnována sociometrickým technikám.

V. kapitola uvádí přehled sociometrických technik a podává vymezení místa sociometrického testu v jejich komplexu. Závěrem

jsou uvedeny některé sociometrie příbuzné výzkumné postupy. V dalším se M. Petrušek soustřeďuje vlastně jen na jedinou sociometrickou techniku, na sociometrický test. Tvrdí, že jde o ústřední sociometrickou techniku, je bezdiskusní. Nicméně čtenář — při relativním nedostatku vhodných výzkumných postupů použitelných v mikrosociologických šetřeních — lituje, že se nedoví více o technikách dalších (s výjimkou v příloze připomenutého sociodramatu).

VI. kapitola je prakticky vyčerpávajícím zachycením problematiky spojené s použitím sociometrického testu. Sumarizace a rozbor jednotlivých klasifikačních kritérií, kterých lze při konkrétní tvorbě testu použít, je ze sociotechnického hlediska velmi významná. Dostáváme tak do rukou přesný metodologický návod k volbě vhodného druhu testu v dané konkrétní výzkumné situaci.

Řešení otázky validity a reliability sociometrického testu, jež je náplní sedmé kapitoly publikace, přímo vyplývá z autorových úvah o předmětu sociometrického zkoumání. Jinými slovy — problém validity sociometrického testu je do jisté míry „operacionalizací“ vymezení sociometrického zkoumání. M. Petrušek zde pak dochází k závěru, že sociometrický test je vhodné pokládat „pouze za způsob měření verbálního sociopreferenčního chování...“ a v polemice s názory jiných dodává: „...z něhož ovšem lze na neformální strukturu skupiny usuzovat“ (s. 146). Sociometrický test je tedy vysoce validní technikou, pokud od něj očekáváme zmapování verbálních sociopreferenčních orientací individuí, „...je-li zajištěn vysoký stupeň pozitivní motivace k odpovědi a jsou-li odstraněny motivační zábrany“ (s. 148). (Bohužel však právě o této stránce „konstrukce“ sociometrického testu se čtenář v knize mnoho nedoví.)

V souvislosti s reliabilitou testu jsou přehledně shromážděny základní problémové okruhy s ní související, jejichž respektování a uvážení posouzení vede k úspěšnému retestu. Stejně jako u otázky validity sociometrického testu, i zde M. Petrušek upozorňuje na určitou „skepsi k užití termínů validity a reliability... v souvislosti se sociometrickým testem“ (s. 151).

Konečně VIII. kapitola je věnována zpracování sociometrických dat. Od popisu sociometrické symboliky přechází autor k sociometrickým maticím, k zevrubnému popisu a kritice grafického zachycení sociometrických dat a dále k základním možnostem kvantitativní analýzy sociometrických dat,¹ až k využití samočinných počítačů v sociometrii. Tato kapitola má vynikající informativní hodnotu. V našich podmínkách ji lze označit za zcela vyhovující požadavkům jsoucích a jistě i velké většiny budoucích sociometrických výzkumů.

Zajímavá je autorova myšlenka týkající se potřeby vypracování univerzálního programu strojového zpracování sociometrických dat (s. 197). Poznamenejme, že nejen tato skuteč-

¹ Tiskovým chybám se nevyhnuly ani některé uvedené indexy. Jde např. o vzorec 26, s. 191, který je správně $p_{vv} = p^2$.

nost by byla významným pomocníkem v dalších sociometrických šetřeních, ale že i samotná sumarizace výsledků dosavadních sociometrických výzkumů a i šetření budoucích by mohla být významným krokem k tvorbě základních premis substantivní mikrosociologické teorie v naší kultuře, nemluvě o tom, že by umožnila nejrozdílnější komparace, vyloučila duplicitu atd. Nicméně, tato potřeba je aktuální nejen pokud jde o sociometrii.

Poslední část knihy se soustřeďuje na sumarizaci sociometrických zjištění jako základu budoucího konstituování mikrosociologických či pouze sociometrických substantivních teorií. Zatímco v IX. kapitole jsou tyto úvahy vyvozeny v rozboru obecných problémů interpretace sociometrických dat, poslední kapitola podává přehled základních sociometrických zjištění. I když zde pouze o stručné zachycení základních problémových okruhů, přesto jsou uvedené poznatky velmi inspirativní a lze jen litovat, že autorka orientace nedovolila věnovat těmto otázkám více prostoru.

*

Petruskův přístup k výkladu sociometrie, a konečnou výklad sám, lze scouhrně charakterizovat přibližně takto:

Prvou dimenzí, v níž je sociometrie vykládána, je její metodologické a teoretické zařazení v rámci zkoumání jak struktury (malé) skupiny, tak společenského vztahu jako takového. Z tohoto hlediska podal autor velmi přesný výklad, který je svým metodologickým přístupem použitelný v mnohem širším měřítku.

Druhou dimenzí je sama informace o vývoji a dnešní podobě sociometrie, a to jak v teoretické rovině, tak v rovině optimalizace postupu při sociometrickém zkoumání. Rovněž o tomto rozměru lze říci, že je pokryt adekvátně dnešnímu stavu sociometrie ve světové sociologické literatuře.

Třetí dimenzí lze charakterizovat jako alespoň naznačení základních spojnic mezi teoretickými předpoklady a sociometrickými zjištěními, jež by mohly vést — dříve či později — k tvorbě ucelené teorie sociopreferenčního chování. Je příznačné, že v řešení tohoto problémového okruhu zůstal autor jen při naznačení některých souvislostí. Pozitivní řešení problematiky obsažené v tom, co jsme označili jako „prvou dimenzi“ publikace, tu znamená velmi důležitý krok v dalším vývoji. Na druhé straně roztržitost a často vytrženost sociometrických zjištění a konečnou i opomíjení některých oblastí empirií (spolu s kulturními determinanty) stojí v cestě rozsáhlejšímu teoretickým zobecněním. Lze tedy konstatovat, že i v této dimenzi podává M. Petrusek výpověď, která odráží dnešní stav sociometrie.

Závěrem tedy shrnujeme: V sociologické knižnici vychází první práce, která má podobu ucelené kritické výkladu jedné sociologické „školy“. Je tu podána zevrubná výpověď spolu s kritikou a nikoliv postulovaným, avšak věcně argumentujícím marxistickým přístupem k problematice. Úroveň

sdělení i kritiky zřejmě přesahuje všechno, co bylo nejen v naší, ale zřejmě ve veškeré marxistické sociologické literatuře v daných souvislostech napsáno.

Ze všech zmíněných hledisek lze Petruskovu publikaci označit za svým způsobem příkladnou pro úvodní etapu bádání na kterémkoli úseku sociologie.

Libor Prudký

Typologická metoda v sociologii a společenských vědách

Karlova universita v Praze vydala letos o prázdninách studii dr. Miluše Kubičkové, CSc., *Typologická metoda v sociologii a společenských vědách* jako skriptum pro posluchače fakult sociálních věd a publicistiky. Autorka chce seznámit studující a zájemce o sociologii a o příbuzné společenské vědy s problémy typologické metody. Jak sama slibuje v úvodu, „texty mohou pomoci studujícím a zájemcům o sociologii nejen k rozšíření znalostí o metodologických otázkách empirického výzkumu, zvláště pak výzkumu problematiky mládeže, ale především k hlubšímu vhledu do teoretických rámců obepínajících empirické přístupy. Zvláště by mohly rozšířit filosofickou a sociologickou orientaci studujících sociologie o racinálních přínosech bádání západních sociologů ve vztahu k náležitým potřebám naší rozvíjející se sociologie v rovině obecné i v rovinách speciálních“.

Hned v úvodu musíme přiznat, že příslib úvodních slov skriptum velmi dobře plní.

Ve třech kapitolách seznamuje Kubičková se zvláštnostmi a kritérii typologické metody, s jejím vývojem a nejdůležitějšími variantami a vývojovými větvemi ve společenských vědách, a konečně upozorňuje i na otevřené problémy typologické metody.

V 1. kapitole autorka ukazuje, že zatímco pro statistickou metodu je charakteristická tendence k průměrným hodnotám, v nichž mizí odlišnosti, jež jsou často nepozorovatelné nebo alespoň „statisticky zanedbatelné“, jestliže jejich četnosti nedosáhly potřebného minima, je základem typologické metody typizace jako myšlenkový proces vycházející z několika charakteristik: ze záměrné a plánované selekce, abstrakce a kombinace, někdy i ze zdůraznění určitých vybraných kritérií, která slouží jako základ pro porovnání empirických případů. Kubičková uvádí McKinného východisko: „Typizační postup jako podstatný rys abstraktního myšlení se ve společenské vědě osvědčil ve funkci účinného myšlenkového nástroje k nezbytnému zjednodušení, uspořádání a identifikování společenských jevů, aby mohly být popsány v termínech, jež je činí porovnatelnými“, a konfrontuje a doplňuje je názory dalších významných sociologů a filosofů zahraničních i našich. Uvádí a rozebírá Adornova tři kritéria pro konstrukci typů v psychologii a tedy i sociální psychologii. Tato kritéria plní roli generalizační, kritické a pragmatické dimenze.

V závěru první kapitoly informuje Kubičková o nejužívanější formě empirické typolo-